

Shahid Bahonar
University of Kerman

A Comparative Study of the Art of Calligraphy on Metal Teapots in the Seljuk and Safavid Periods

Sakineh Moradi Bajestani¹ | Ali Zarei^{2✉}

1. Doctoral student of art research, faculty of art and entrepreneurship, Isfahan University of Art, Iran. E-mail: s.moradi@aui.ac.ir
2. Corresponding author, associate professor, faculty member of Archaeology Department, Faculty of Arts University of Birjand, Iran. E-mail: azareie@birjand.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 29 December 2023
Received in revised form 06
July 2024
Accepted 07 October 2024
Published online 21 December
2024

Keywords:

engraving,
inscription,
metalworking,
Seljuk period
Safavid period.

ABSTRACT

Purpose: One of the fascinating aspects of studying metalworking art is the status of script engraving on metal vessels. Engraving of Kufic script adorned with complex decorative forms and inlay on metal vessels was widespread in the Seljuk period. In the Safavid era, artistic aspects flourished alongside a change in font style.

Method and Research: This article studies 20 metal vessels from the Seljuk and Safavid periods, sourced from various museums such as the National Museum of Iran, Metropolitan, Victoria and Albert, Britain, Boston, and Hermitage museums. The calligraphy on these vessels displays the manufacturing date, the creator and customer's name, the significant events of that period, prayer themes, and the owner's titles. The main question is: How did the art of engraving scripts on metal vessels change based on script analysis during the Seljuk and Safavid periods? This study aims to compare the art of engraving scripts in the Seljuk and Safavid periods on metal vessels available in mentioned museums, focusing on inscriptions and script types.

Finding and Conclusion: In the Seljuk period, inscriptions on metal vessels were mainly adorned with decorative Kufic script, flowers, leaves, and sometimes human faces, intensifying their visual and aesthetic appeal. In the Safavid period, inscriptions were elegantly engraved in various styles of Persian script (such as Thuluth, Naskh, Raqa', and Shekasteh Nastaliq). Beautiful poems were presented surrounded by Toranj motifs on the metal part of the vessel. In addition to scripting, the art of calligraphy has found a decorative role and even carries a meaning beyond that: mystical and romantic aspects with an increased spiritual facet.

Cite this article: Moradi Bajestani, Sakineh., Zarei, Ali. (2024). A comparative study of the art of calligraphy on metal teapots in the Seljuk and Safavid periods. *Journal of Iranian Studies*, 23 (46), 479-504. <http://doi.org/10.22103/jis.2024.22738.2567>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

By studying available sources, it seems that during the Seljuk period, the art of calligraphy appeared more than ever in metalwork as various industries-including metalwork-flourished. In addition to daily use, metal vessels are also used as gifts to elders and even exported to other countries. One of the fascinating aspects of studying metalworking art is the status of script engraving on metal vessels. Using the script, engraving the Kufic script, turning it into complex embellishing forms on metal plates, and inlaying them with gold and silver during the Seljuk period added decorative aspects to this art. The art of calligraphy and engraving letters on metal vessels during the Seljuk period made significant progress, starting from a strong foundation and ultimately achieving prosperity. During the Safavid period, the art of metalworking became more delicate and refined. Stunning and luxurious vessels were made by combining hard metal with soft porcelain. In the Safavid era, this artistic aspect intensified and flourished with changes in calligraphy. Engraving scripts on metal vessels became customary decoration, and inscriptions shifted from Arabic and Kufi script to Persian. These decorations are unique from an aesthetic point of view because, in addition to beauty, they convey the culture, civilization, and customs of their time to other eras. The article studies 20 metal vessels from the Seljuk and Safavid eras housed in the National Museum of Iran, Metropolitan, Victoria and Albert, Britain, Boston, and Hermitage museums. The calligraphy on these vessels displays the manufacturing date, the creator and customer's name, the significant events of that period, prayer themes, and the artist's titles.

Methodology

The research method is historical-analytical and qualitative. The data collection methods include the library method and online data collection. For this research, a total of twenty metal vessels, including ten from the Seljuk period (one tray and nine ibrik with calligraphy scripts) and ten teapots from the Safavid period, housed in various museums, including the National Museums of Iran, the Metropolitan Museum of Art in New York, the Victoria and Albert Museum in London, the Museum of Fine Arts in Boston, and the State Hermitage Museum in St. Petersburg, were purposefully selected. The calligraphic parts of the vessels are enlarged in the KRITA software. The type and content of the calligraphy are recorded in a table with a linear analysis. We interviewed and consulted the calligraphic artists to identify the script type and content of the inscription, and then we listed their names in the table.

Discussion

Most researchers and orientalists have focused the Khorasan and Mosul schools on Seljuk metalwork, which became the foundation for metalworking schools in other Islamic lands. According to Will Durant, during the Seljuk period, carving and fine arts evolved; delicate decorative motifs were commonly found on items used for serving guests, such as tables, trays, and pitchers (jugs). Pitchers were widely used for carrying water and other liquids during this time. Engraving decorative motifs and Kufic script on metal, known as the "Khorasan metalwork style," was one of the most unique and prominent arts of "The Great Khorasan" that flourished in the Seljuk period. This style's main features include inscriptions in the Kufic script, animal figures with gold and silver inlaid backgrounds, and frames in which harpists and griffins are carved. Researchers consider the Safavid period to be the golden age of Iranian art. The art of metalworking in this period continued the methods and techniques of previous periods but with a new form, identity, and materials, such as "steel." Elements like the Shia religion, Sufism, mysticism, and national identity influenced this.

Conclusion

Inscriptions on metal vessels in the Seljuk period mainly featured decorative Kufic script adorned with flowers, leaves, and occasionally human faces and heads, enhancing their visual and aesthetic appeals. During the Safavid period, inscriptions in Persian script of various types (Thulhut, Naskh, Raqa', and Shekasteh Nastaliq) were elegantly engraved on the metal part of the vessels. These inscriptions often featured beautiful poems surrounded by Toranj motifs, reflecting most Iranian people's religious beliefs, so the engraving of the names of God (or Rahman or Rahim) appeared in the inscriptions and the surface of the metals. During this period, teapots, pitchers, and rose-water sprinklers were commonly used in religious ceremonies. These items were typically made of a combination of metal, porcelain, and ceramic, with the upper half being metal and the lower half being made of porcelain and ceramic. They were used to serve water and drink mixes to people participating in religious rituals. These inscriptions enliven the memory of Imam Hussain (AS) in religious ceremonies. The inscriptions were engraved with literary, mythological, epic, prayer, religious, and praise of the Athar imams. Calligraphic inscriptions with Persian poetry are adorned with geometric and Toranj motifs, creating a protective frame that separates the poems from other parts of the vessels. The harmonious blend of scripts, diverse shadings, the color of the metal that has changed by heating, the unique shapes of the vessels, and their relationship stimulate the human sense of aesthetics. In addition to scripts, the art of calligraphy also has a decorative role and even carries a meaning beyond that: mystical and romantic aspects with an increased spiritual facet. In Iran, this lasting art is engraved on metal as a decorative element, which has historiography importance and signifies Persian culture, literature, and language.

مطالعه تطبیقی هنر خوش‌نویسی بر روی ابرق‌های فلزی در دوره سلجوقی و صفوی

سکینه مرادی بجزستانی^۱ | علی زارعی^۲

۱. دانشجوی دکتری پژوهش هنر، دانشکده پژوهش‌های عالی هنر و کارآفرینی، دانشگاه هنر اصفهان، ایران. رایانامه: s.moradi@au.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، دانشیار، عضو هیأت علمی گروه باستانشناسی، دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند، ایران. رایانامه: azareie@birjand.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	زمینه/هدف: یکی از موضوعات شایان توجه در مطالعه هنر فلزکاری، جایگاه حکاکی خطوط روی ظروف فلزی است. کاربرد خط و حکاکی با خط کوفی و تبدیل آن به اشکال تزئینی پیچیده همراه با مرصع‌کاری روی ظروف فلزی در دوره سلجوقی جنبه تزئینی پیدا کرد. در دوره صفوی این جنبه هنری با تغییر نوع خط تشدید شد و به شکوفایی رسید. آثار فلزی مورد مطالعه در این مقاله، شامل تعداد (۲۰) عدد ظرف فلزی از دو دوره سلجوقی و صفوی از موزه‌های (ملی ایران، متروپولیتن، ویکتوریا و آلبرت، بریتانیا، بوستون، آرمیتاژ) هستند. خوش‌نویسی روی این ظروف بیانگر تاریخ ساخت، نام سازنده، سفارش‌دهنده و مبین وقایع مهم در آن دوره و مضامین دعایی، عناوین و القاب صاحب اثر بوده است. پرسش اصلی این پژوهش به این صورت تبیین می‌شود: هنر حکاکی خطوط، روی ظروف فلزی در طول دو دوره سلجوقی و صفوی با توجه به آنالیز خطوط چه تغییراتی کرده است؟ هدف از این پژوهش، مقایسه هنر حکاکی خطوط در دو دوره سلجوقی و صفوی روی ابرق‌های فلزی، موجود در موزه‌های ذکر شده، به لحاظ کتیبه‌نگاری و نوع خط است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۰۸ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۴/۱۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۱۶ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱	روش/رویکرد: روش تحقیق حاضر تاریخی-تحلیلی و از نوع کیفی و شیوه جمع‌آوری داده‌ها کتابخانه‌ای است.
کلیدواژه‌ها: حکاکی، کتیبه‌نگاری، فلزکاری، دوره سلجوقی، دوره صفوی.	یافته‌ها/نتایج: نتایج حاصل از پژوهش نشان می‌دهد کتیبه‌نگاری روی ظروف فلزی در دوره سلجوقی بیشتر به خط کوفی تزئینی، گل و برگ‌دار و گاهی تزئین با نقش چهره و سر انسان حکاکی شده، که جنبه بصری و زیبا‌شناختی آن تشدید شده است. در دوره صفوی خطوط کتیبه با خط فارسی از انواع (ثلث، نسخ، رقاع و شکسته‌نستعلیق) و ظرافت بیشتر به صورت اشعاری زیبا محاط در نقش ترنج، بر بخش فلزی ظرف حکاکی شده است. هنر خوش‌نویسی علاوه بر خط، به عنوان نقش تزئینی و حتی معنایی فراتر از آن جنبه عرفانی و عاشقانه یافته، که جنبه معنوی آن افزایش یافته است.

استناد: مرادی بجزستانی، سکینه؛ زارعی، علی (۱۴۰۳). مطالعه تطبیقی هنر خوش‌نویسی بر روی ابرق‌های فلزی در دوره سلجوقی و صفوی. مجله مطالعات ایرانی، ۲۳ (۴۶)، ۵۰۴-۴۷۹.

<http://doi.org/10.22103/jis.2024.22738.2567>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

۱. مقدمه

۱.۱. بیان مسئله

در دوره سلجوقی هنر خوش‌نویسی در تمامی هنرهای دیگر رسوخ کرد؛ به طوری که در هنر فلزکاری بیش از هنرهای دیگر نمود پیدا کرده است. پرایس، پشتیبانی و حمایت از دانشمندان، شاعران، مورخان و هنرمندان را باعث پیشرفت صنایع مختلف، از جمله فلزکاری، می‌داند؛ به طوری که هنر خوش‌نویسی بیش از پیش در هنر فلزکاری سلجوقی نمود پیدا کرد (پرایس، ۱۳۹۱: ۷۰). با مطالعه منابع موجود به نظر می‌رسد در دوره سلجوقی ظروف فلزی علاوه بر استفاده روزانه، به صورت هدیه به بزرگان و حتی صدور به ممالک دیگر، کاربرد داشته است. در دوره صفوی هنر فلزکاری ظرافت و لطافت بیشتری پیدا کرد و با ترکیب جنس سخت فلز و جنس لطیف چینی، ظروفی بسیار زیبا و فاخر ساخته شد. ارنست کونل، وسعت کاربرد خط را در صنعت ایران با کشورهای دیگر مقایسه می‌کند؛ چنانکه باور دارد صنعت هیچ کشوری همچون ایران خط را به این وسعت و عمومیت برای تزیین اشیا به کار نبرده است. در میان انواع قالب‌های خط از آنجا که خط کوفی برای این منظور بسیار مناسب بوده، با حاشیه‌های مرتبتی که ترتیب می‌داده و قابلیت استفاده بر کلیه سطوح، صنعت‌گران ایرانی در استعمال این خط منتهای سلیقه و مهارت را به کار برده و سرآمد استفاده از آن بوده‌اند (کونل، ۱۳۶۸: ۶۹). هنر خوش‌نویسی و حکاکی حروف بر روی ظروف فلزی در دوره سلجوقی پیشرفت چشم‌گیری داشته و با پیشینه‌ای بس غنی شروع، در نهایت به شکوفایی رسیده است. در دوره صفوی هنر حکاکی خطوط بر روی ظروف فلزی جزء تزیینات رایج بوده و کتیبه‌نویسی از خط عربی و کوفی به خط فارسی ارتقاء پیدا می‌کند. این تزیینات از جنبه زیبایی‌شناختی اهمیت خاصی پیدا می‌کنند، زیرا علاوه بر زیبایی، انتقال‌دهنده فرهنگ و تمدن، آداب و رسوم زمان خود به دیگر ادوار پس از خود هستند.

اهمیت و ضرورت این پژوهش از آنجا نمود پیدا می‌کند که هنر خوش‌نویسی بر روی ظروف فلزی در دو دوره سلجوقی و صفوی که از مهمترین ادوار به لحاظ هنر فلزکاری می‌باشند، به لحاظ آنالیز خطوط بر روی این ظروف (ابریق‌ها)، در پژوهشی مشاهده نشده است. انتخاب ظروف فلزی مربوط به دو دوره سلجوقی و صفوی موجود در موزه‌های ملی ایران، متروپولیتن نیویورک، بریتانیا ویکتوریا و آلبرت لندن، بوستون آمریکا و آرمیتاژ سن‌پترزبورگ به صورت هدفمند پیش رفته است. هدف از این پژوهش، مقایسه هنر حکاکی خطوط در دو دوره سلجوقی و صفوی بر روی ظروف فلزی (ابریق‌ها)ی به جا مانده از این دو دوره، موجود در موزه‌های ذکر شده، به لحاظ کتیبه‌نگاری و نوع خط، همچنین محتوای متن خوش‌نویسی می‌باشد. سؤالات این پژوهش به این صورت تبیین می‌شود: هنر خوش‌نویسی، بر روی ظروف فلزی در طول دو دوره سلجوقی و صفوی با توجه به آنالیز خطوط چه تغییراتی کرده است؟ نوع خطوط و متن خوش‌نویسی بر روی ظروف چیست؟ منابع فکری هنرمند فلزکار برای خلق اثر چه بوده و این منابع فکری به چند دسته تقسیم می‌شود؟

۲.۱. پیشینه تحقیق

پیشینه مطالعاتی که در زمینه پژوهش حاضر انجام شده، به این قرار است: بلیرا (۱۳۸۵/۲۰۰۶م) در مقاله‌ای به نام «خوش‌نویسی اسلامی» به بررسی آثار موجود در موزه متروپولیتن می‌پردازد. کنای (۱۳۸۸/۲۰۰۹) در کتاب «شاه عباس ایران را بازسازی کرد» به معرفی خوش‌نویسی چند نمونه از آثار موزه‌های ایران پرداخته است. افروغ و نوروزی طلب، (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با نام «هویت اسلامی-ایرانی در فلزکاری عصر صفوی: با تأکید بر کتیبه‌های موجود بر روی آثار فلزی» به بررسی رابطه خوش‌نویسی با مذهب، پرداخته‌اند. تپاریک (۱۳۹۲/۲۰۱۳)، در پژوهشی با نام «خوش‌نویسی و بینش اسلامی»، از خوش‌نویسی به عنوان هنر مقدس یاد کرده؛ وی معتقد است اسلام و تصوف، در ابعاد مختلف هنر خوش‌نویسی اسلامی وجود داشته است. بایرا (۱۳۹۵/۲۰۱۵) در پژوهشی تحت عنوان «هندسه در هنر اسلامی» به رابطه خوش‌نویسی و هندسه اشاره کرده است. قاسمی قاسموند و شکرانی فرد، (۱۳۹۸) در مقاله «بررسی کتیبه‌های ظروف فلزی دوره سلجوقی با تأکید بر چهار اثر گنجینه اسلامی موزه ملی» به معرفی صنعت فلزکاری مکتب خراسان در دوره سلجوقی پرداخته‌اند. اختیار (۱۳۹۷/۲۰۱۸) در کتابی با نام «نحوه خواندن خط اسلامی» از انواع و اقسام ابزار خوش‌نویسی نام برده است. وی با بررسی خطوط خوش‌نویسی چندین نمونه از آثار موزه متروپولیتن از طلوع دوران اسلامی، به معرفی این هنر پرداخته و معنای لغوی خوش‌نویسی را «نوشتن زیبا» می‌داند. عمویان و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله «مضامین شیعی در کاسه‌های فلزی دوره صفوی» به تداوم خط و نقش در کاسه‌های فلزی در ادوار تاریخی اشاره دارند. پایدار فرد و اطمینانی (۱۴۰۲) در پژوهشی تحت نام «بررسی شکل و تزیینات مرکب‌دان‌های فلزی ایرانی (سده‌های ۵-۱۰ هـ.ق) محفوظ در موزه متروپولیتن» به آثار فلزی که ویژگی‌های مهمی همچون فرهنگ، هویت، مذهب، وضعیت اقتصادی، اجتماعی و سیاسی زمانه خود را انعکاس می‌دهند؛ اشاره دارند. وجه تمایز این پژوهش با پژوهش‌های پیشین، شامل تجزیه و تحلیل حکاکی خطوط روی پارچه‌های فلزی (ابریق) با استفاده از آنالیز خطی، خطوط خوش‌نویسی شده، با نرم افزار (KRITA)، و تعیین نوع خطوط، محتوای متن حکاکی شده و مبانی فکری و فرهنگ غالب در آن ادوار می‌باشد.

۳.۱. روش تحقیق

روش تحقیق تاریخی-تحلیلی و از نوع کیفی است. شیوه جمع‌آوری داده‌ها کتابخانه‌ای و اینترنتی است. در این مقاله تعداد (ده) ظرف فلزی از دوره سلجوقی شامل یکی سینی و تعداد نه عدد ابریق دارای خطوط خوش‌نویسی و همچنین تعداد (ده) ابریق فلزی و ترکیبی (سر و دسته فلزی، بدنه چینی) از دوره صفوی موجود در موزه‌های ملی

ایران، متروپولیتن نیویورک، بریتانیا، ویکتوریا و آلبرت لندن، بوستون آمریکا و آرمیتاژ سن پترزبورگ که انتخاب نمونه‌ها به صورت غیر تصادفی و با استفاده از روش هدفمند براساس عنوان پژوهش و مبتنی بر انتخاب ظروف فلزی ابرق‌ها، که دارای خوش‌نویسی بوده و حروف بر روی بدنه فلزی آن‌ها حکاکی شده، صورت پذیرفته است. بخش خوش‌نویسی شده در نرم افزار (KRITA)، درشت‌نمایی شده، سپس نوع خط و متن خوش‌نویسی به صورت آنالیز خطی در جدول درج شده است. با مصاحبه و مشورت با هنرمندان خوش‌نویس جهت تشخیص نوع خطوط و متن کتیبه نام آنان در جدول آورده شده است.

۴.۱. یافته‌های پژوهش

یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که هنر خوش‌نویسی در تمامی هنرها نفوذ دارد، چنانچه در هنر فلزکاری بیش از هنرهای دیگر نمود پیدا کرده است. در ایران از گذشته تا کنون این هنر ماندگار به عنوان عنصری تزیینی در کنار نقوش بر روی فلز حکاکی می‌شود، به طوری که جنبه تاریخ نگاری پیدا کرده و نشانه فرهنگ، ادب و زبان فارسی است.

۲. بحث و بررسی

۱.۲. فلزکاری در دوره سلجوقی

پایه‌های حکومت سلجوقیان (۵۹۱-۴۲۹ ه.ق.) در عهد آلب ارسلان استواری بیشتری یافت و زمینه را برای نفوذ ادب و زبان فارسی به آسیای صغیر فراهم نمود. خواجه نظام‌الملک وزیر برجسته دو پادشاه ملک‌شاه و جانشین او آلب ارسلان، خدمات فرهنگی فراوانی به ایران نمود (نصری اشرفی، ۱۳۸۸: ۴۳۵). هنر فلزکاری در این عهد پیشرفت چشم‌گیری کرد. صنعت‌گران مسلمان این هنر ماندگار را از ساسانیان دریافت کردند و با مفرغ، برنج یا مس ظروفی همچون، چراغ، جام، سبو، کوزه (ابریق) به شکل شیر، طاووس و کبوتر ساختند و شکل‌های بدیعی بر آن‌ها نقش کردند. بعضی هنروران نقش فرورفته فلزات را با طلا یا نقره پر می‌کردند. این ظروف را به نقوش برجسته یا فرورفته با خط عربی یا اشکالی که از خطوط طلا و نقره به وجود می‌آمد، تزیین می‌کردند (دورانت، ۱۳۷۸: ۱۹۶۲).

در حوزه فلزکاری سلجوقی دو مکتب خراسان و موصل مورد توجه اکثر محققان و شرق‌شناسان است. این دو مکتب زمینه‌ساز مکاتب فلزکاری در دیگر سرزمین‌های اسلامی شدند (قاسموند، شکرانی فرد، ۱۳۹۸: ۴). دورانت معتقد است در دوره سلجوقی، مکتب کاری و هنرهای ظریفه تکامل یافت؛ به طوری که در منبر، محراب، رحل، سقف، میز، پنجره، سینی و پارچ با نقش‌های ظریف تزیینی نمود پیدا کرد. صنعت‌گران چهار زانو می‌نشستند و مته‌های خویش را با کمان می‌گردانیدند. حکاکی با نقش‌های برجسته، همچنین حکاکی نقش و خط بر روی گچ، سنگ و فلز منحصر به فرد بود (دورانت، ۱۳۷۸: ۲۰۰۴). در این دوره از ظروف مسی برای آشپزی استفاده می‌شد، غذا را در سینی‌های بزرگ فلزی با پایه‌های مخصوص گذاشته، حتی از کاسه‌ها و بشقاب‌های فلزی استفاده می‌شد. قبل و بعد از غذا با ابریق (پارچ مخصوص) که آب آن در لگنچه‌های فلزی ریخته می‌شد، دست‌های خود را

می‌شستند (شعبانی‌منش، ۱۳۹۲: ۴۶). کاربرد ابریق‌ها برای جابه‌جایی آب و مایعات در آن دوره بسیار رایج بوده، بسیاری از ابریق‌های فلزی نگهداری شده در موزه‌های نام برده شده، مربوط به دوره سلجوقی می‌باشد که همگی مربوط به خراسان بزرگ بوده و از سبک فلزکاری خراسان پیروی کرده‌اند. مشخصه اصلی این سبک شامل کتیبه‌هایی به خط کوفی و یا ثلث، پیکره حیوانات با زمینه مرصع‌کاری با نقره و طلا و قاب‌بندی‌هایی که در آن‌ها چنگ‌نوازان و گریفین^۷‌ها حکاکی شده‌اند، می‌شود (افروغ، نوروژی‌طلب، ۱۳۹۱: ۸۱).

۲.۲. الفبای خوش‌نویسی در دوران سلجوقی

این که اختراع الفبای خوش‌نویسی باید در ردیف زیباترین آفریده‌های عواطف زیبایی‌شناختی قلمداد گردد، در نظر غربیان اندکی دشوار می‌نماید، اما بررسی هر یک از الفباهای اصلی تزینی، به‌ویژه در عصر سلجوقی، آن را توجیه می‌کند (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷: ۱۹۷۶). گسترش کتابت و خوش‌نویسی به خط کوفی و تبدیل آن به اشکال تزینی پیچیده تا اواخر قرن ششم/ دوازدهم ادامه یافت و از آن پس این خط وظیفه و کارکرد اصلی خودش را در رابطه با انتقال افکار و ارتباطات از دست داد و به عنصری تزینی تبدیل شد. مهم‌ترین سبک‌ها شامل تزینات برگدار (مورق)، گلدار (مزه‌ر)، چین‌دار (موشح)، گره‌زده (مقعد)، درهم بافته (مشبک)، به هم تابیده (معشق) و پیکرنامی جانوران (مصور) می‌شدند؛ در مورد آخر، حروف، تصویری از سرهای انسانی و یا اشکال حیوانی را به خود می‌گرفتند. با حرکت در جهت مخالف با یک غنای تزینی، خالص‌ترین فرم زاویه‌دار کوفی، طرح‌ها و الگوی هندسی پیچیده‌ای بودند که با مهارت خلق می‌شدند و طرح‌های خوش‌نویسی ماریچ مانند، مورد استفاده قرار می‌گرفتند (سفادی، ۱۳۸۱: ۱۴). متن کتیبه‌ها بر روی ظروف فلزی در دوره سلجوقی بیش‌تر دعا برای صاحب اثر و توصیه‌های اخلاقی بود (پایدار فرد و اطمینانی ۱۴۰۲: ۲۴۰). اغلب کتیبه‌ها در نقاط قابل رؤیت ظرف مانند لبه، دور گردن و روی پایه حک می‌شد؛ متن حکاکی شده بر روی این اشیا دعا به مالک بی‌نام ظرف به صورتی ساده و شامل طلب برکت، یمن، سلامتی برای صاحب شیء و طلب بخت و اقبال بلند و به شکل خوش‌نویسی می‌شد. این گونه کتیبه‌ها گاهی به خط ثلث یا نسخ نیز حکاکی می‌شده است (قاسموند، شکرایی فرد، ۱۳۹۸: ۴).

۳.۲. ابتکارات فلزکاران ایرانی در دوره صفوی

در این دوره با ابتکارات صنعتگر ایرانی فلز هویتی جدید می‌یابد؛ آن‌چنان که دوره صفوی را عهد هنر طلایی ایران می‌دانند. به‌راستی این نام‌گذاری در مورد هنرهای تزینی و کاربردی همچون فلزکاری، مرصع‌کاری، حکاکی و خوش‌نویسی مصداق دارد. هنر فلزکاری در این دوره در واقع، تداوم شیوه‌ها و فنون ادوار گذشته است که با هویتی تازه و جنس جدیدتری همچون «فولاد»، در قالب عناصری همچون مذهب تشیع، تصوف و عرفان و هویت ملی، شکل جدیدی به خود گرفت (افروغ، نوروژی‌طلب، ۱۳۸۹: ۸۳). کاربرد فولاد در هنر فلزکاری این دوره نمود پیدا کرده و با ساخت ظروفی ترکیبی این صنعت متبلور می‌شود. در واقع، هنر فلزکاری در دوره صفوی که بر پایه سنت‌های قدیم و مهارت فلزکاران این دوره استقرار یافته بود، با چیره‌دستی و نبوغ هنرمندان این عصر به شکوفایی رسید. شکل و ترکیب اشیای قدیم که ظاهری زمخت، خشن و بزرگ داشت، جای خود را به ظروف ظریف، زیبا و پارچه‌هایی کوتاه با اشکال موزون داد (شعبانی‌منش، ۱۳۹۲: ۵۲). ترکیب دو جنس متفاوت فلز و چینی در ابریق‌های

دوره صفوی به زیبایی آن افزود. آثار فلزی، با حدود مشخص و آشکارشان، با سختی و نوع خود در سطح فلزات، وقتی برجستگی‌های نور را به خود می‌گیرند و فرورفتگی‌ها در تیرگی فرومی‌روند، چشم لذت می‌برد؛ و انعکاس نور در فلز تأثیر زیادی در لذات بصری دارد. تضاد میان نور و سایه بر سطح فلز (که تا حد زیادی بستگی به سطح صیقلی فلز دارد) تأثیر خطوط سریع و آشکار و کناره‌ها و خطوط متعادل و متناسب جهات حرکات خطوط، تکرار به جای نقوش و زینت‌ها، همه این‌ها عواملی است که آثار فلزی را جزء آثار هنری گران‌بها قرار می‌دهد. رنگ اصلی فلز نیز عامل مهمی در ارضای حس باصره می‌باشد (وزیری، ۱۳۷۳: ۶۴). در واقع، هنرمند فلزکار هم خطاط بوده و هم مرصع‌کار، چرا که این خطوط زیبا علاوه بر نوشتار، حکم نقش زنده و گویا را داشته‌اند.

۴.۲. معرفی ظروف فلزی دوره سلجوقی

این ظروف فلزی دسته‌دار که دارای تزیین گیاهی به همراه خوش‌نویسی با خط کوفی و نسخ است، دارای تزیینات جانوری به سبک ساسانی می‌باشند. بر روی همه ظروف فلزی این دوره کتیبه وجود دارد؛ اغلب نام هنرمند و مشتری بر روی ظروف حکاکی شده است (جودی، ۱۳۹۶: ۵۷). محتوای کتیبه‌های کوفی در دوره سلجوقی، در بیان دعای خیر و استعانت بوده و به ندرت نام سازنده ظرف را دربرداشته‌اند (قاسمی قاسموند و شکرانی فرد، ۱۳۹۸: ۴۵). در جدول (۱) ظروف فلزی دوره سلجوقی، شامل یک سینی و نه عدد ابریق همراه با شناسنامه اثر که از موزه استخراج شده و جزئیات تصویر و بخش کتیبه‌دار ظرف به همراه آنالیز خطی آن مشاهده می‌شود.

جدول ۱- ظروف فلزی دوره سلجوقی

شماره	۱	۲	۳	۴	۵
تصویر					

شناسنامه اثر	نام: پارچ آب تاریخ: ۱۲۰۰- ۱۲۵۰ مکان: خراسان بزرگ-هرات شماره ثبت: ۱۸۹۸-۵۹۲ جنس: برنجی، مرصع کاری با نقره و مس ابعاد: ارتفاع: ۳۸ cm قطر: ۲۰ در ۱۱.۲ موزه: ویکتوریا و آلبرت	نام: پارچ آب تاریخ: ۱۱۸۰- ۱۲۰۰ م. مکان: خراسان بزرگ-هرات شماره ثبت: ۱۸۴۸,۰۸۰۵.۲ جنس: برنجی، مرصع کاری با نقره ابعاد: قطر: cm ۱۷ ارتفاع: ۴۰ cm موزه: بریتیش	نام: پارچ آب تاریخ: قرن ۱۲ و ۱۳ مکان: خراسان بزرگ-هرات شماره ثبت: ۱۸۴۸,۰۸۰۵.۱ جنس: برنجی، مرصع کاری با نقره ابعاد: ارتفاع: ۳۸ cm موزه: بریتیش	نام: پارچ آب تاریخ: ۱۱۸۰- ۱۲۱۰ میلادی مکان: خراسان بزرگ-هرات شماره ثبت: ۴۴.۱۵ جنس: برنجی، مرصع کاری با نقره ابعاد: قطر: 19/1 cm ارتفاع: ۴۰ cm موزه: متروپولیتن	نام: سینی آلب ارسالان تاریخ: ۱۳۴۷-۱۳۴۸ م. شماره ثبت: ۶۷- ۱۰۶۶ م. جنس: نقره موزه: بوستون سازنده: امضا حسن الکاشانی در سال ۴۵۹ ه.ق.
تصویر					
	۱۰	۹	۸	۷	۶

شناسنامه اثر		نام: پارچ برنجی	نام: تنگ	نام: پارچ آب	نام: پارچ با کتیبه	نام: پارچ آب
		دسته‌دار،	مفرغی	فلزی	و صحنه شکار	تاریخ: ۱۲۴۰-۱۲۲۰
		دوره: سلجوقی	دسته‌دار،	تاریخ: نیمه قرن	تاریخ: قرن ۱۱ م.	مکان: ایران
		تاریخ: ۱۱۰۰-۱۲۰۰	دوره: سلجوقی	۱۲ و نزدیک قرن	مکان: ایران،	شماره ثبت: ۱۸۹۷-۳۸۱
		مکان: ایران- خراسان	مکان: خراسان	مکان: ایران	نیشابور	جنس: برنجی
		خراسان	شماره	شماره ثبت hp-	شماره ثبت:	مرصع کاری با نقره
		شماره ثبت: 758	اثر: ۸۴۹۹	1468 :	۳۸.۴۰.۲۴۰	ابعاد: ارتفاع: ۴۳.۷
		1889	موزه: ملی ایران	جنس: برنجی و نقره	جنس: برنجی	محیط: ۲۰.۵
		جنس: برنجی و حکاکی و مرصع کاری	تالار صدر	نقره	ابعاد: ۱۴/۸ در	قطر: ۱۵.۲ cm
		ابعاد: ارتفاع: ۳۶.۷	اسلام، موزه باستان‌شناسی و هنر دوران	ابعاد: ارتفاع: ۳۶.۵ cm	موزه: ویکتوریا و آلبرت	موزه: ویکتوریا و آلبرت
		cm	اسلامی ایران،	موزه: آرمیتاژ	و آلبرت	
		قطر: ۱۶.۷ تا ۶.۶	تالار سلجوقیان			
		cm				
		موزه: ویکتوریا و آلبرت				

شعرا و نویسندگان دوره سلجوقی از مبانی دینی متأثر شده و اشعار خود را به آیات قرآن و احادیث نبوی می‌آرایند و کمتر شاعری است که در این دوره از نفوذ مضامین قرآن و احادیث نبوی برکنار باشد. از اختصاصات مهم این دوره، داخل شدن موضوعات اخلاقی و عرفانی در قصاید است. ناصر خسرو، سنایی، عطار، قصایدی غراً و مفصل در پند، حکمت و موعظه با موضوعیت تصوف و اخلاق سروده‌اند (نصری اشرفی، ۱۳۸۸: ۴۳۷). متن کتیبه‌های موجود بر روی ظروف فلزی دوره سلجوقی بیشتر ثبت وقایع تاریخی مانند تاجگذاری سلاطین، نمادهای نجومی و روش اداره امور می‌باشد.

جدول ۲- آنالیز خطوط خوش‌نویسی ظروف فلزی دوره سلجوقی

خوش‌نویسی	آنالیز خطی	تصویر
-----------	------------	-------

		<p>تصویر: ۱ نوع خط خط کوفی مظفر (طره دار) متن عبارت: السلطان عماد الدوله محل خوش نویسی: وسط سینی</p>
		<p>تصویر: ۲ نوع خط: کوفی موشح یا مصور یا مزین همراه با سر و چهره انسان، چهره مرد، زن و کودک (حرف "و" سر کودک با اشک چشم) متن عبارت: ناخوانا</p>
		<p>تصویر: ۳ نوع خط: خط کوفی تزیینی مشجر به حروف الف و لام بلند متن عبارت: ناخوانا</p>
		<p>تصویر: ۴ نوع خط: کوفی مشبک و معشق یا معقد یا متشابک (درهم تابیده) و مصور همراه با سر و چهره انسان متن عبارت: ناخوانا</p>
		<p>تصویر: ۵ نوع خط: کوفی مورق یا ریحانی یا مضرس (حروف با اسلیمی دهن ازدری) متن عبارت: ناخوانا</p>

		<p>تصویر: ۶</p> <p>نوع خط: کوفی معشّق و مصوّر همراه با سر و چهره انسان متن کتیبه: با سعادت، برکت، بهروزی و شادی و «با فرخنده، برکت، شادی، شادی و آرامش»</p>
		<p>تصویر: ۷</p> <p>نوع خط: خط کوفی مورق یا ریحانی همراه با اسلیمی متن کتیبه: والسعاده و السلامه</p>
		<p>تصویر: ۸</p> <p>نوع خط: خط کوفی مورق یا برگی همراه با اسلیمی متن کتیبه: والسعاده و السلامه</p>
		<p>تصویر: ۹</p> <p>نوع خط: خط کوفی مظفر یا ناخنک‌دار متن کتیبه: الثالثه</p>
		<p>تصویر: ۱۰</p> <p>نوع خط: خط کوفی مظفر یا ناخنک‌دار متن کتیبه: العدالة</p>

تصویر ۱- در کتیبه سینی آلب ارسلان (۴۵۹هـ ق) معادل (۱۳۴۷-۱۳۴۸ م.) لوح‌های نوشته‌ای دارد که در عین حال استوارتر و پرنوسان‌تر است. مجمره سیمینی با لبه برآمده که اهمیت فوق‌العاده دارد و ضابطه قضاوت درباره بشقاب‌های نخستین عهد سلجوقی را در اختیار مشاهده‌کنندگان قرار می‌دهد. کتیبه‌ای با عظمت به خط کوفی بسیار درشت، دور لبه و سراسر وسط سینی، خاطر نشان می‌کند که این گنجینه شاهانه به دستور ملکه ساخته شده و به سلطان بزرگ سلجوقی آلب ارسلان تقدیم شده است. نقوش گیاهی که به صورت اسلیمی‌های پیچان در جهت‌های مختلف رو به بالا می‌رود، زمینه‌ای غنی و جالب برای حرکت باشکوه حروف درشت کوفی فراهم می‌آورد. خطوط حاشیه‌ای تند و عمیق و بدنه‌های سایه‌دار که به آن‌ها حجم می‌بخشد، چنان ترکیب می‌شوند که به وضوح آن‌ها را برجسته نشان دهند. با تغییر اهمیت طرح، خط هم عوض می‌شود. ترکیب سطوح تاریک و روشن و گوناگونی

حرکت خطوط و جهت آن، به تمام اثر کیفیتی از شادی و هیجان می‌بخشد. گذشته از خطوط حاشیه‌ای دوگانه حروف، که با استواری خط کشی شده است، همه خط‌ها، از جمله حاشیه‌های اصلی، بدون ابزار و با دست اجرا شده است (پوپ، اکرم، ۱۳۸۷: ۲۸۹۶). دورانت، معروف‌ترین کار نقره‌ای را که از هنر ایرانی دوران سلجوقی به جا مانده، سینی آلب ارسلان می‌داند، که تصویر بز کوهی و نام ارسلان بر آن نقش شده است (دورانت، ۱۳۷۸: ۲۰۰۴). این سینی که امضای سازنده آن بر روی آن حک شده، کتیبه‌هایی به خط کوفی شاخ و برگدار دور لبه داخلی آن مشاهده می‌شود. کتیبه اطراف لبه داخلی سینی حاکی از این است که فرمان ملکه زمان، بزرگترین زن ملک، به بزرگترین اعلی حضرت، سلطان باشکوه، آلب ارسلان، که خداوند سلطنت او را طولانی کند، تقدیم می‌کند. اثر حسن الکاشانی در سال چهارصد و پنجاه و نه (URL.1).

تصویر ۲- این ظرف، جزء گروهی از ظروف برنجی منقوش به نقره با شکل و اندازه مشابه که با انواع تصاویر تزیین شده است، و دارای نقوش برجسته در دو طرف بخش گردن ظرف مانند شیرهایی که با حالت خاص بر گردن ظرف مشاهده می‌شود و موجودهای افسانه‌ای تاجدار بر روی شانه این قطعه و تصاویر نجومی بر روی بدنه آن خوش یمن بودن تزیین آن را افزایش می‌دهد. در مدالیون‌هایی از انگورهای پیچیده که سر آن‌ها خاتمه می‌یابد، علامت زودیاک با سیاره حاکم خود ظاهر می‌شود و پیام کیهانی خود را تقویت می‌کند (URL.2).

تصویر ۳- پارچ برنجی منبت‌کاری شده با نقره و مس. ساخته شده از چندین ورق برنج چکش‌کاری شده و جوش داده شده. دور دهانه و گردن به صورت برجسته با نقش‌هایی از شیر و پرندگان تزیین شده است. زمانی این ظرف برای نگه داشتن آب برای شستشو بود. متعلق به گروهی از ظروف با دهانه بلند، که منسوب به شهر هرات در اواخر قرن ۱۱ و اوایل ۱۲، زمانی که این شهر یکی از مراکز پر رونق هنر فلزکاری در تولید اشیای برنجی منبت‌کاری شده قبل از تهاجمات مغول در اواسط دهه ۱۲۰۰ بود (URL.3). کتیبه برخلاف ظروف دیگر به صورت عمودی حکاکی شده است.

تصویر ۴- پارچی برنجی منبت‌کاری کتیبه‌دار، با تزیینات حکاکی شده که شامل: دو ردیف کبوتر، نمادهای نجومی، که متعلق به گروهی از ظروف مشابه با اشکال شبیه شیر و پرنده است، منسوب به شهر هرات در اواخر قرن ۱۲ و اوایل قرن ۱۳ می‌باشد. متن کتیبه شعری در ستایش صاحب شیء می‌باشد (URL.4).

تصویر ۵- این پارچ آب نمونه بارز ظروف برنجی منبت‌کاری شده اسلامی است. تزیینات آن شامل گره‌کاری استادانه، کتیبه‌های متعددی است که بر صاحب (ناشناس) صلوات می‌فرستد، و شیرهایی که دور گردن و دهانه‌شان خمیده‌اند. در هنر اسلامی، اشیای ساخته شده از مواد اولیه اغلب با اشکال پیچیده تزیینات، دگرگون می‌شدند. ظروف برنجی، مانند این قطعه، اغلب با تزیینات سطح منبت تزیین می‌شد. برای نقوش بزرگ‌تر، فلزکاران قسمت‌های کوچکی از برنج را تراشیده و آن‌ها را با ورقه‌های نازک نقره، طلا و مس پر می‌کردند (URL.5).

تصویر ۶- این پارچ دارای فرمی پیچیده و زاویه‌دار و تزیینی زیبا به رنگ نقره است. کتیبه‌نویسی شامل آرزوهای خوب به زبان عربی روی شانه به سبک خط کوفی مصور است که در آن هر خط راست به صورت انسانی ختم

می‌شود. چهره‌های بین خطوط چهار نوازنده در چهار دایره که نشان‌دهنده چهار فصل از سال هستند. در هنر اسلامی، اشیای ساخته شده از مواد اولیه اغلب با اشکال پیچیده تزیینات دگرگون می‌شدند. ظروف برنجی مانند این پارچ با تزیینات سطحی مثبت‌کاری شده تزیین می‌شد. برای نقوش بزرگ‌تر، فلزکاران قسمت‌های کوچکی از برنج را تراشیده و آن‌ها را با ورقه‌های نازک نقره، طلا و مس پر می‌کردند. برای نشان دادن جزئیات، با ایجاد کنتراست سطح فلز را از مواد نرم سیاه پرمی‌کردند. تکنیک خاتم برای اولین بار در اواسط قرن دوازدهم در شرق ایران رایج شد. سپس به سمت غرب گسترش یافت و تا سال ۱۲۵۰ در سراسر خاورمیانه مورد استفاده قرار گرفت؛ که محبوبیت آن پس از سال ۱۵۰۰ کاهش یافت (URL.6).

تصویر ۷- این یک نمونه پارچ از انواع کم‌نظیر و بسیار ظریف از نیشابور می‌باشد. از نکات قابل توجه می‌توان به قسمت انتهایی پارچ که به شکل انار است و روی دسته و صحنه‌های روی بدنه اشاره کرد که شامل یک مرد و یک سگ شکاری در تعقیب خرگوش و مردی که با شیر می‌جنگد، هر دو در پس زمینه‌ای از طومارهای گلدار دایره‌ای و ماریچی قرار دارند. کتیبه‌های عربی بر روی گردن و شانه پارچ شامل: «با سعادت، برکت، بهروزی و شادی» و «با فرخنده، برکت، دوستی، شادی و آرامش» را برای صاحب ظرف به ارمغان می‌آورد (URL.7).

متن کتیبه‌های روی ظروف در جدول (۲) شامل: خوش یمن بودن و ساعت خوش برای تاج‌گذاری سلطان، «به فرمان ملکه زمان، بزرگترین زن مُلک، به بزرگترین اعلی‌حضرت، سلطان باشکوه، آلب ارسلان، که خداوند سلطنت او را طولانی کند، همچنین عبارت «با سعادت، برکت، بهروزی و شادی» و «با فرخنده، برکت، دوستی، شادی و آرامش» و دعا و صلوات بر صاحب (ناشناس)، و گاهی متن کتیبه شعری در ستایش صاحب شیء است. بر روی بعضی ظروف (ابریق ۶) نمادهای نجومی، شغل و یا صحنه‌های شکار روی بدنه ظرف (ابریق ۷) حکاکی شده است.

۵.۲. معرفی ظروف فلزی دوره صفوی

در فلزکاری دوره صفویه زیبایی و ظرافت جایگزین شدت و خشونت قدیم شد. کتیبه‌نگاری بر روی فلز در این دوره، اغلب اشعار فارسی با خطوط نستعلیق جایگزین کتیبه‌های کوفی شد. یکی دیگر از ویژگی‌های فلزکاری دوره صفوی کتیبه‌نگاری آیات قرآن و اسامی دوازده امام و چهارده معصوم به خط نسخ و ثلث بر روی ظروف فلزی همراه با طلاکوبی با آلیاژ قلع و سرب می‌باشد (جودی، ۱۳۹۶: ۱۳۴).

جدول شماره ۳- ظروف فلزی دوره صفوی (نگارندگان).

شماره	۱۵	۱۴	۱۳	۱۲	۱۱
-------	----	----	----	----	----

					تصویر
<p>نام: ابریق تاریخ: قرن ۱۷ شماره ثبت: ۱۸۷۶-۴۷۶ جنس: بدنه سرامیکی چینی آبی-سفید، سر، دسته برنجی ابعاد: ارتفاع: ۳۵ قطر: ۱۷/۶ س. م. موزه: ویکتوریا و آلبرت</p>	<p>نام: ابریق تاریخ: ۱۷۲۵-۱۶۶۲ شماره ثبت: ۱۸۷۸-۵۵۵ جنس: بدنه سرامیکی چینی آبی، سر و دسته، نقره ابعاد: ارتفاع: ۵۲.۸ cm موزه: ویکتوریا و آلبرت</p>	<p>نام: ابریق تاریخ: ۱۷۲۰-۱۶۵۰ شماره ثبت: ۱۹۱۲-۲۱۷ C جنس: بدنه سرامیکی چینی کرم، سر و دسته، برنجی ابعاد: ارتفاع: ۳۵.۹ - قطر: ۱۷.۸ cm موزه: ویکتوریا و آلبرت</p>	<p>نام: ابریق تاریخ: ۱۷۲۵-۱۶۵۰ شماره ثبت: ۱۹۱۲-۲۲۰ C جنس: برنجی، شیشه‌ای ابعاد: ارتفاع: ۳۴.۳ cm قطر: ۱۸.۷ cm موزه: ویکتوریا و آلبرت</p>	<p>نام: پارچ آب تاریخ: ۱۷۰۰-۵۰ مکان: خراسان شماره ثبت: ۱۸۸۴-۴۰۶ جنس: برنجی ابعاد: ارتفاع: ۴۹.۵ cm قطر: ۲۲ cm موزه: ویکتوریا و آلبرت</p>	شناسنامه اثر
<p>۱۶</p>	<p>۱۷</p>	<p>۱۸</p>	<p>۱۹</p>	<p>۲۰</p>	شماره
					تصویر

نام: ابریک	نام: ابریک	نام: پارچ آب صفوی	نام: ابریک	نام: ابریک
تاریخ: ۱۶۰۲. م. دوره	تاریخ: ۱۶۰۰	تاریخ: قرن ۱۷	تاریخ: ۱۴۹۸	تاریخ: ۱۴۹۸
صفوی مکان: اصفهان	شماره ثبت: ۱۹۰۹-۱۱۱.	شماره ثبت:	شماره ثبت:	شماره ثبت:
شماره ثبت: ۱۸۷۶-۴۵۸	M	۱۸۷۸، ۱۲۳۰، ۷۳۶	1962,0718.1	1962,0718.1
جنس: برنجی، سیاه	جنس: برنجی	جنس: برنجی	جنس: برنجی، مرصع	جنس: برنجی مرصع
قلمکاری	ابعاد: ارتفاع: ۳۴ cm	ابعاد: ارتفاع: ۲۷ cm	کاری با طلا و نقره	کاری با طلا و نقره
ابعاد: ارتفاع: ۳۲ cm	قطر: ۱۵.۵ cm	قطر: ۲۶-۱۴ cm	ابعاد: ارتفاع: ۲۷.۵۰ cm	ابعاد: ارتفاع: cm
قطر: ۱۹ cm	موزه: ویکتوریا و آلبرت	موزه: بریتانیا	قطر: ۱۴ cm	25.50
موزه: ویکتوریا و آلبرت			موزه: بریتانیا	قطر: ۱۳ cm
				موزه: بریتانیا

دوره صفوی به علل سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و مذهبی دوره تحولات بارز و ارتباطات ویژه تجاری بود و این تحولات، خود بستر لازم برای تغییرات لازم در جهت تغییر در رویداد را درباره آداب و رسوم و شعائر مذهبی، هم در طبقه حاکم و تأثیرگذار و هم در طبقه عوام و تأثیرپذیر، ایجاد نمود (عموئیان و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۳۸). جدول شماره (۴) آنالیز خطوط خوش‌نویسی ظروف فلزی دوره صفوی است.

جدول ۴- آنالیز خطوط خوش‌نویسی ظروف فلزی دوره صفوی (نگارندگان)

تصویر	آنالیز خطی	خوش‌نویسی
		تصویر: ۱۱ محل کتیبه: دور گردن ظرف، روی درپوش نوع خط: ثلث متن کتیبه: دعای "ناد علی" یا قاضی الحاجات و «یا کافی المهمات»
		تصویر: ۱۲ محل کتیبه: دور گردن ظرف نوع خط: ثلث متن کتیبه: دعای "ناد علی" یا کافی المهمات یا قاضی الحاجات

		<p>تصویر: ۱۳</p> <p>محل کتیبه: دور گردن ظرف</p> <p>نوع خط: رقاع</p> <p>متن کتیبه: یا رحمان یا رحیم</p>
		<p>تصویر: ۱۴</p> <p>محل کتیبه: دور درپوش</p> <p>نوع خط: رقاع.</p> <p>متن کتیبه: گو شمع میارید در این جمع که امشب در مجلس ما ماه رخ دوست تمام است در مذهب ما باده حلال است ولیکن بی روی تو ای سرو گل اندام حرام است (خسروی، ۱۴۰۲)</p>
		<p>تصویر: ۱۵</p> <p>محل کتیبه: دور بدنه</p> <p>نوع خط: خط نستعلیق</p> <p>متن کتیبه: عبارت ز چشم آفتابه اشک میرخت</p>
		<p>تصویر: ۱۶</p> <p>محل کتیبه: روی دسته</p> <p>نوع خط: ثلث</p> <p>متن کتیبه: عاقبت خیر باد</p>
		<p>تصویر: ۱۷</p> <p>محل کتیبه: کف ظرف</p> <p>نوع خط: رقاع</p> <p>متن کتیبه: شکرالله میرزا بایشی (احسن، ۱۴۰۲)</p>
		<p>تصویر: ۱۸</p> <p>محل کتیبه: دور گردن، دور بدنه</p>

		<p>نوع خط: بالا رقاع، پایین ثلث متن کتیبه: تا یار پای وصل صادقش دوا کند دیوان اشعار خصوصی، شاعر نا مشخص (فرهمند، ۱۴۰۲)</p>
		<p>تصویر: ۱۹ نوع خط: رقاع متن کتیبه: یا کافی المهمات یا قاضی الحاجات</p>
		<p>تصویر: ۲۰ محل کتیبه: دور گردن ظرف نوع خط: رقاع متن کتیبه: سلطان ابن سلطان، سلطان ذل السلطان</p>

ابریق (تصویر ۱۱) این پارچ سفید آبی با دهانه و سرپوش فلزی به شکل گنبد که با کتیبه‌نگاری به زبان عربی حکاکی شده، کتیبه‌های عربی و فارسی حاوی دو ندای خداوند به زبان عربی و دور لبه بالای آن سه، دو بیتی از عارف و شاعر مشهور هاتف اصفهانی به زبان فارسی به چشم می‌خورد. در لبه گردن ظرف سوره قلم (آیات ۵۱-۵۲) به زبان عربی است. در زیر ردیف اول، اولین جزء دعای شیعیان «ناد علی» و در پایین این نوار پنج دوبیتی دیگر از هاتف اصفهانی و در پایین آن تاریخ «در ماه شعبان المعظم سال ۱۰۲۷» معادل دوره ۲۴ جولای تا ۲۱ اوت ۱۶۱۸ آمده است. در روی درب ظرف «یا قاضی الحاجات» و «یا کافی المهمات» به صورت متناوب دور درب حکاکی شده است. و ان یکاد الذین (کتیبه آخر سوره قلم در نوار باریک اطراف لبه گردن) کتیبه‌هایی که بر روی آن نصب شده، جنبه مذهبی دارند. برای سرو نوشیدنی‌های خنک و شربت به عنوان یک عمل خداپسندانه اقتباس شده باشد. این نوع اعمال در سایر نقاط جهان اسلام نیز انجام می‌شود، اما در ایران و سایر جوامع شیعی به یاد اقدامات ایثارگرانه عباس بن علی (ع) در واقعه کربلا در سال ۶۸۰ میلادی، به روایت شیعه بیشتر است (URL.11).

ابریق: (تصویر ۱۲) بدنه سرامیکی پارچ ساخت سال (۱۶۶۲-۱۷۲۲) است که در قسمت پایینی چینی به رنگ آبی پودری با تزیینات طلاکاری شده است. حکاکی کتیبه، شامل دعای شیعیان به زبان عربی برای چهارده معصوم در اطراف گردنه ظرف که با قالبی برجسته به دو قسمت تقسیم می‌شود. قسمت فوقانی دارای سه نوار باریک افقی است که آیاتی از سوره بقره (آیات ۲۵۵-۲۵۷) حکاکی شده است (URL.12).

ابریق: (تصویر ۱۳) بر روی دور گردن ظرف به خط رقا ع عبارت یا رحمان یا رحیم در داخل نقش ترنج حکاکی شده است.

ابریق: (تصویر ۱۴) که بر روی درب فلزی این ابریق با خط رقا ع اشعاری از شاعر معروف ایران «حافظ» خودنمایی می‌کند. متن کتیبه:

گو شمع میارید در این جمع که امشب در مجلس ما ماه رخ دوست تمام است

در مذهب ما باده حلال است ولیکن بی روی تو ای سرو گل اندام حرام است

شیلا کنبی، کاربرد نقاشی گل و پرندگان در کنار خوش‌نویسی و خط را زیبا می‌داند و معتقد است نقاشی با طبیعت‌گرایی پر جنب و جوش در اطراف خط به همراه پروانه‌ها، زنبورها و پرندگان لطافت خاصی به خطوط می‌دهد؛ طوری که تصور می‌شود در صحنه یک نسیم ملایم می‌وزد (Canby, 2009: 234).

ابریق: (تصویر ۱۵) بر روی دور بدنه ظرف عبارت «ز چشم آفتابه اشک میرخت» به خط نستعلیق حکاکی شده است.

ابریق: (تصویر ۱۶) بر روی دسته ظرف عبارت «عاقبت خیر باد» به خط ثلث و ابریق (تصویر ۱۷) در کف ظرف نام سازنده به عنوان امضای هنرمند عبارت «شکرالله میرزا بایشی» با خط رقا ع حکاکی شده است.

ابریق: (تصویر ۱۸) با نام پارچ آب صفوی، دور گردن با خط رقا ع و دور بدنه ظرف با خط ثلث عبارت «تایار پای وصل صادقش دوا کند» از دیوان اشعار خصوصی، شاعری نامشخص حکاکی شده است.

ابریق: (تصویر ۱۹) بر روی بدنه ظرف عبارت «یا کافی المهمات یا قاضی الحاجات» حکاکی شده است.

ابریق: (تصویر ۲۰) بر روی دور گردن ظرف عبارت «سلطان ابن سلطان، سلطان ذل السلطان» حکاکی شده است.

ظرافت کار در هنر فلزکاری دوره صفوی به همراه استفاده از خط به عنوان تزئین از دیگر مشخصات فلزکاری عهد صفوی است و در بیشتر آثار فلزی این دوره اشعار فارسی و نام ائمه (ع) دیده می‌شود (تاج‌بخش، ۱۳۸۷: ۱۳۶). از شباهت‌های کتیبه‌های دو دوره سلجوقی و صفوی انعکاس دهنده اندیشه‌ها و دیدگاه‌های آیینی و مذهبی بوده‌اند. به جهت نوع گرایش‌های مذهبی سنی و شیعه، بازتاب‌کننده نگرش اجتماعی جامعه آن روز می‌باشند.

تصوف و عرفان: نصر، طریقت تصوف را که به نام «طریقت صفوی» در دوره صفویه ایجاد شد، سبب ایجاد وحدت جدید در بین مسلمانان ایرانی می‌داند که این بسیار قابل توجه بود. چون این طریقت به قدرت رسید، ایران مرکز بزرگ سلسله‌های تصوف شد (نصر، ۱۳۸۸: ۲۷-۲۸). به طوری که جنبه بینایی هنر خوش‌نویسی اسلامی مستقیماً بر شکل‌گیری و زیبایی‌شناسی این هنر تأثیر گذاشته و نسبت دادن بعد عرفانی به این هنر مصداق پیدا کرد، چنانکه به شدت تحت تأثیر معنویت و پیام الهی قرار گرفت (Teparić, 2013: 297). نظر شاعران در این دوره به امور جزئی و پند و اندرز، توصیف، بیان امور طبیعی، تبدیل موضوعات کهن به مضامین تازه و در حقیقت بازسازی اندرزها و تمثیل‌های کهن در زبانی جدید معطوف شد. آنان اغلب به زبان فارسی مدیحه‌سرایی کرده و از مضامین مذهبی،

مرثیه‌سرایی در باب واقعه کربلا را در اشعار خود به کار می‌بردند (نصری اشرفی، جلد ۱، ۱۳۸۸: ۴۴۷). کاتبان و خوش‌نویسان این اشعار را با خطی خوش می‌نوشتند. به این ترتیب تصوف و عرفان بر تمامی صنوف و هنرها از جمله هنر فلزکاری تأثیر گذاشت، چرا که هنرمندان جامعه خود را مقید به طریقت و رعایت مبانی فتوت می‌دیدند و اغلب هنرمندان جامعه از پهلوانان و جوان‌مردان ایران بودند. اغلب هنرمندان فلزکار، خوش‌نویس نیز بودند چنانکه عارفان و صوفیان اسلامی بر این باور بودند که مهارت خوش‌نویسی منعکس‌کننده سطح معنوی روح شخص هنرمند است، آنان این هنر را به ویژه از بُعد زیبایی‌شناسی و کمال نویسنده دوست داشتند. البته نمی‌توان گفت همه معلمان روحانی و عارفان صوفی بودند، اما بیشترین تعداد خوش‌نویسان هنری را اعضای فرقه‌های صوفیانه تشکیل می‌دادند (Teparić, 2013: 297). خلاصه سخن، فلزکاران مسلمان در این رشته به جایی رسیدند که بالاتر از آن متصور نبود (دورانت، ۱۳۷۸: ۱۹۶۲). پژوهشگری باور دارد که در آن ادوار آثار خوش‌نویسی شاخصی با ترکیب‌بندی و محتوای بصری غیر عادی خلق شد که مختص هنر خوش‌نویسی صوفیانه بود. اعتقاد بر این است که حروف از طریق اشکال مشخصه خود حروف، معنی و نماد جداگانه آن‌ها و همچنین ارزش عددی آن‌ها دارای یک شخصیت جادویی هستند (Teparić, 2013: 298). هدف هر صنعت این بود که به مرحله هنر زیبا ترقی کند. هنرمندان مهارت، هنر و رؤیاهای خود را چنان جلوه می‌دادند و مصنوع خود را با نقش بدیع و رنگ‌های درخشان مطلوب مشرق‌زمین چنان می‌آراستند که برای چندین قرن به جا ماند (دورانت، ۱۳۷۸: ۱۹۶۵).

۶.۲. تجزیه و تحلیل کتیبه‌نگاری در ظروف

اکرم معتقد است که یک هنرمند نقاش ابتدا خوش‌نویسی می‌دانسته است، حال آن که یک هنرمند فلزکار با خلق چنین آثار برجسته‌ای ابتدا خوش‌نویسی، سپس نقاشی را آموخته است تا بتواند در هنر فلزکاری موفق باشد و به سفارش حاکمان و درباریان گردن نهاده و چنین آثار بدیع و زیبایی را خلق کند. شاید به احتمال زیاد هنرمند فلزکار ظرف فلزی را ساخته و در مرحله دوم هنرمند خوش‌نویس روی آن حکاکی کرده، و در مرحله آخر هنرمند فلزکار بر روی حروف ترصیع‌کاری و حکاکی انجام می‌داده است. در نتیجه این همکاری بین هنرمندان فلزکار با خوش‌نویسان بوده که چنین آثار خارق‌العاده‌ای خلق شده است.

در پاسخ به سؤال اصلی پژوهش باید گفت: در تجزیه و تحلیل خطوط حکاکی شده ظروف فلزی دوره سلجوقی، ترکیب خط و نقش، همچنین سایه‌روشن حروف در برجستگی‌ها و فرورفتگی‌ها، جنبه بصری و زیباشناختی آثار افزایش داشته است. در (تصویر ۲ از جدول ۲) ابرق سلجوقی، خطوط در بخش دنباله‌های بالارونده دراز و عمودی همراه با سر انسان (مرد، زن و کودک) طوری به نمایش درآمده که حروف با سر و چهره انسان به وضوح یک خانواده - پدر، مادر و کودک (سر کودک بر حرف " و " - را نشان می‌دهد. گویا کودک با چشم گریان دست در دست مادر دارد و به دنبال خانواده می‌دود. آن‌چنان که این هنرمندان قصد دارند با آینده سخن بگویند. حروف بلند در خط کوفی نظیر " الف " و " ل " در بعضی از کتیبه‌ها مانند (تصویر ۳) بلندتر از حد معمول

و کتیبه با ردیف عمودی حک شده و سبکی متفاوت خلق شده است. با مشاهده و مقایسه کتیبه‌های حکاکی شده باید گفت کتیبه‌ها اغلب در روی ظروف دوره سلجوقی اغلب بر روی لبه ظرف، دور گردن و روی پایه ظرف، تصاویر (۲، ۴، ۵ و ۷) حک شده‌اند. بیشتر متن دعا جهت سلامتی برای مالک و گاهی به جای دعا برای صاحب شیء طلب بخت و اقبال بلند و ثروت و سرنوشت بهتر بوده، که خطوط کوفی برگدار، گلدار و کوفی ناخنی و کوفی با اشکال انسانی حک شده است. در آنالیز خطی تصویر (۶) خطوط کتیبه در اطراف بدنه ابریق در میان دو دایره متحدالمرکز قرار گرفته است و نقش شمس را به وجود آورده است. در ظروف دوره صفوی دو (تصویر ۱۱ و ۱۲ از جدول ۴)، حکاکی کتیبه روی درب ظرف شامل قسمت اول دعای شیعیان "ناد علی" است. دعای "یا کافی المهُمَّات یا قاضی الحاجات" روی گردنه ظروف، به صورت متناوب حکاکی شده است. حکاکی خط نستعلیق بر روی پارچ نقره‌ای بسیار زیبا (تصویر ۱۵)، عبارتی همچون "ز چشم آفتابه اشک میریخت" و اشعاری در خصوص "شمع و گل و پروانه" همه نشان‌دهنده نفوذ تصوف و عرفان بین هنرمندان و خوش‌نویسان می‌باشد. حکاکی القاب و عناوین عبارت "سلطان‌ابن سلطان، سلطان ذل ۸ السلطان" به خط رقاغ بر روی (تصویر ۲۰) مشاهده می‌شود. به طور کلی هنر خوش‌نویسی برخاسته از دیدگاه‌های عارفانه از دنیای امور معنوی است، زیرا خط و خوش‌نویسی از زمان پیدایش از طریق اشکال متفاوت در ادوار مختلف تجلی بیشتری یافت.

۳. نتیجه‌گیری

هنر حکاکی و خوش‌نویسی خطوط بر روی فلز این امکان را به هنرمند می‌دهد تا علاوه بر پرورش حس زیبایی‌شناختی خود آیین‌ها، امیال و آرزوها، افکار و اندیشه‌ها، همچنین خیال‌پردازی‌ها و مکنونات قلبی خود را بر روی اثر کنده‌کاری کند. هنرمند فلزکار قبل از حکاکی حروف، متن نوشته شده را از قبل در ذهن خود طراحی می‌کرده است. اغلب هنرمندان فلزکار خود از هنر خوش‌نویسی و نقاشی مینیاتور نیز بهره می‌بردند. گاهی این آثار به دست چند هنرمند با مهارت‌های مختلف انجام می‌گرفته است. از بررسی کتیبه‌های حک شده بر روی ابریق‌ها در این پژوهش می‌توان پی برد که در دوره سلجوقی حکاکان به ندرت دست‌ساخته‌های خود را امضا می‌کردند. هنرمندان با ذوق سلجوقی چنان در کنار خطوط اشکال را حک می‌کردند، که حتی اشک کودکی که دست در دست مادر دارد، دیده می‌شود. این ذوق و قریحه در خوش‌نویسی باعث پدید آمدن سبک‌های مختلف، و به وجود آمدن انواع خط کوفی شده است. هنر خوش‌نویسی و حکاکی خطوط با استفاده از نقش چهره و سر انسان در ترکیب با خط کوفی به عنوان عامل تزیین بر روی فلز از ابتکارات دوره سلجوقی است. ذوق و قریحه هنرمندان فلزکار صفوی باعث شد تا خطوط معنای دیگری به خود بگیرند؛ به این ترتیب علاوه بر این‌که سبک‌های مختلف خط در دوره‌های مختلف پدید آمد، این خطوط بر روی ظروف فلزی نیز تغییر کرد و به زیبایی و ظرافت کامل رسید. در دوره صفوی امضای دست‌ساخته‌ها توسط هنرمند بیشتر مرسوم شد. در این دوره شاعران هم به زبان عربی و هم به زبان فارسی شعر می‌سرودند. به این ترتیب، هنرمندان فلزکار نیز هم به زبان عربی و هم به زبان فارسی حکاکی می‌کردند. علاوه بر این، همکاری نزدیکی بین نقاشان مینیاتور و خوش‌نویسان با هنرمندان فلزکار وجود داشته است. هنرمندان فلزکار برای کارهای سفارشی که اغلب سفارش‌دهندگان از اعیان و اشراف زمانه بوده‌اند؛ تلاش زیادی

می‌کردند که دقیقاً طرح مورد نظر را بر روی ظرف حکاکی کنند. موضوع‌های حکاکی شده شامل: ثبت آثار تاریخی، مانند تاجگذرای سلاطین، هدیه برای بزرگان، طالع‌بینی برای سعدترین ساعت خوش و دعا برای سلامتی و سعادت، بوده است. گاهی منابع فکری هنرمندان فلزکار، مضامین مذهبی، تعیین اعیاد مسلمانان و طالع‌بینی از روی صور فلکی بوده که با ثبت آن، عقاید عامه مردم را به جهانیان ارائه کرده‌اند. وجود شعرا و عارفان بسیار باارزش در این دوره، تأثیر زیادی بر روی دیگر هنرها از جمله هنر فلزکاری گذاشته است؛ به طوری که هنرمند فلزکار گاهی خود یک عارف بوده است. کاربرد خط رفاع و نستعلیق در این اشعار نشان‌دهنده عرفان و تصوف در این دوره است؛ به طوری که زیبایی و کارکرد این ظروف را دو چندان کرده است. اغلب خطوط خوش‌نویسی در بین ترکیب‌بندی‌های به شکل ترنج قرار دارد. در واقع، کتیبه‌نگاری در وسط نقش ترنج از عناصری است که جای نقوش دیگر را گرفته و خود نماد و نشانه‌ای از آیین و مذهب عامه مردم شده است. به طوری که حکاکی اسامی خداوند (یا رحمان یا رحیم) در کتیبه‌ها و تصریح سطح فلزات نمود پیدا کرد. چرا که در ابرق‌ها، مشربه‌ها و گلاب‌پاش‌های این دوره که نیمی از آن فلزی و نیمه پایینی آن از جنس چینی و سرامیک است؛ برای دادن آب و شربت به مردم در مراسم مذهبی استفاده می‌شده است. این کتیبه‌ها یاد امام حسین (ع) را در مراسم‌های مذهبی زنده می‌کند. کتیبه‌ها بیشتر با نوع جملات و مفاهیم ادبی، اسطوره‌ای، حماسی، دعایی، مذهبی و مدح ائمه اطهار مشاهده می‌شوند. نقوش هندسی و نقش ترنج به عنوان کادری محافظ در اطراف کتیبه خوش‌نویسی شده، از اشعار فارسی شاعرانی مانند حافظ، انوری، سنایی و حتی نظامی و هاتف اصفهانی اغلب بر روی ظروف از دیگر بخش‌ها مجزا شده است. ترکیب خط و سایه‌روشن، همراه با تغییر رنگ فلز در اثر حرارت دادن، فرم ظروف و روابط میان آن‌ها در آثار موجود باعث تحریک حس زیبایی‌شناسی انسان می‌شود. در ایران از گذشته تا کنون این هنر ماندگار به عنوان عنصری تزئینی بر روی فلز حکاکی می‌شود، به طوری که جنبه تاریخ‌نگاری دارد و نشانه فرهنگ، ادب و زبان فارسی است.

۴. یادداشت‌ها

۱. ابریق: (ظرف آب که دارای دهانه‌ی گشاد است) پارچ، مشربه Ewer¹

۲. Blair

۳. Canby

۴. Teparić

۵. Bier

۶. Ekhtiar

۷. Griffin: ترکیب حیوانات و پرندگان مختلف.

۸. عبارت "ذل السلطان" در (تصویر ۲۰) املائی صحیح: ظل السلطان است.

تشکر و قدردانی: از مصاحبه کنندگان و مسئولان کتابخانه آستانه قدس که در پیشبرد این پژوهش همکاری فرمودند تشکر و قدردانی می‌شود.

مصاحبه کنندگان:

۱- ا، ف، ک، آ. (۱۴۰۲/۱/۲۶). استادخوش‌نویس و حکاک ماهر با ۱۵ سال سابقه کار.

۲- ر، ا. (۱۴۰۲/۳/۲۲). کارشناس خوش‌نویسی آستان قدس رضوی.

۳- ف، خ، ب. (۱۴۰۲/۹/۱۸). رئیس دانشکده صنایع دستی دانشگاه هنر اصفهان.

منابع

- افروغ، محمد؛ نوروزی طلب، علی رضا، (۱۳۸۹). «هویت اسلامی-ایرانی در فلزکاری عصر صفوی: با تأکید بر کتیبه‌های موجود بر روی آثار فلزی» *مطالعات ملی*، زمستان، شماره ۴۴، ص (۷۳-۱۰۰).
- افروغ، محمد؛ نوروزی طلب، علی رضا. (۱۳۹۱). «تحلیل و بررسی مفاهیم نجومی به عنوان شکل و صور تزئینی آثار فلزی دوره سلجوقی مطالعه موردی: آبریز برنجی» نگره، بهار، ش ۲۱، ص (۶۸-۸۳).
- پایدار فرد، آرزو؛ اطمینانی، فاطمه. (۱۴۰۲). «بررسی شکل و تزئینات مرگ‌بان‌های فلزی ایرانی (سده‌های ۵-۱۰ هـ ق) محفوظ در موزه متروپولیتن». *دو فصلنامه علمی هنرهای صناعی ایران*، سال ششم، ش ۱. از (237-254).
- پرایس، کریستین (۱۳۹۱). *تاریخ هنر اسلامی*. مترجم: مسعود رجب‌نیا. تهران: امیرکبیر.
- پوپ، آرتو؛ اکرم، فیلیس، (۱۳۸۷). *سیری در هنر ایران (از دوران پیش از تاریخ تا امروز) جلد ششم، فرش و فرشباقی، فلزکاری، هنرهای فرعی آرایه‌ها و موسیقی*. مترجم: زیر نظر سیروس پرهام، تهران: علمی و فرهنگی.
- جودی، نسا (۱۳۹۶). *هنر و تمدن اسلامی، ویژه کنکور دکتری هنر*. تهران: هنگام هنر.
- دورانت، ویل (۱۳۷۸). *تاریخ تمدن*. تهران: علمی و فرهنگی.
- سفادی، یاسین حمید، (۱۳۸۱). *خوش‌نویسی اسلامی*. مترجم: مهناز شایسته‌فر. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- شعبانی منش، حامد، (۱۳۹۲). *قلمزنی، تاریخچه، آموزش اساتید*. تهران: جمال هنر.
- عموئیان، فروغ؛ بلخاری قهی، حسن؛ آژند، یعقوب، (۱۴۰۰). «مضامین شیعی در کاسه‌های فلزی دوره صفوی» *فصلنامه شیعه‌شناسی*، شماره ۷۲، زمستان، ص (۱۶۴-۱۳۷).
- قاسمی قاسموند، یوسف؛ شکرانی فرد، فرزاد (۱۳۹۸). «بررسی کتیبه‌های ظروف فلزی دوره سلجوقی با تأکید بر چهار اثر گنجینه اسلامی موزه ملی». *دو ماهنامه علمی تخصصی پژوهش در هنر و علوم تخصصی*. شماره ۸ پیاپی: ۲۲. از (۱-۱۱).
- کونل، ارنست، (۱۳۸۴). *هنر اسلامی*. مترجم: هوشنگ طاهری، تهران: توس.
- نصر، حسین (۱۳۸۸). *عرفان اسلامی در شرق و غرب: گفتگوی دکتر سید سلمان صفوی و پرفسور سید حسین نصر*. قم: سلمان‌زاده.
- نصری اشرفی، جهانگیر، و همکاران، (۱۳۸۸). *تاریخ هنر ایران (جلد اول و دوم)*. تهران: آرون.
- نوروزی طلب، علی رضا؛ افروغ، محمد، (۱۳۸۹). «بررسی فرم، تزئین و محتوا در هنر فلزکاری دوران سلجوقی و صفوی» *مطالعات هنر اسلامی*، شماره ۱۲، ص (۱۱۳-۱۲۸).
- وزیری، علینقی (۱۳۷۳). *تاریخ عمومی هنرهای مصور جلد اول و دوم*. تهران: هیرمند.

Blair, Sheila S. (2006). *Islamic calligraphy*. Edinburgh University Press.

Teparić, M. (2013). Islamic calligraphy and visions. *Ikon-Journal of Iconographic Studies*, 6, 297-306.

Ekhtiar, M. D. (2018). *How to read Islamic calligraphy*. Metropolitan Museum of Art.

Canby, Sheila R. (2009). *Shah Abbas the Remaking of Iran*. First published in 2009 by The British Museum. A division of the British Museum Company Ltd. 38 Russell Square London: WCIB.

Bier, Carol, (2015).” Geometry in Islamic Art”. *Encyclopedia of the history of Science, Technology, and Medicine in Non- Western Cultures*. Doi 10. 1007/978-94-007-3934-5- 10111-1. Springer Science+ Business Media Dordrecht.

URL.1-<https://collections.mfa.org/objects/17905/salver-dedicated-to-alp-arslan-ruled-10631072-inscribed-w;jsessionid=8412D41EFC4C8C5708A663A7E8681A7C?ctx=8978d17a-93a2-40ec-967e-bd7e7eaf5b6d&idx=1>

URL.2- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/450513>

URL.3- https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1848-0805-1

URL.4- https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1848-0805-2

URL.5- <https://collections.vam.ac.uk/item/O76859/ewer-unknown/>

URL.6- <https://collections.vam.ac.uk/item/O76910/ewer-unknown/>

URL.7-<https://collections.vam.ac.uk/item/O76847/ewer-unknown/#vam-main-content>.

URL.8-https://www.heritagemuseum.org/wps/wcm/connect/939876ed-6273-4981-a400-064a870e5b0f/WOA_IMAGE_1.jpg?MOD=AJPERES&CACHEID=a1dbcfa1-0c04-4a2c-8cb6-e194f1f933a2

URL.9- <https://irannationalmuseum.ir/fa>

URL.10- <https://collections.vam.ac.uk/item/O76847/ewer-unknown/>

URL.11- <https://collections.vam.ac.uk/item/O379225/ewer/>

URL.12- <https://collections.vam.ac.uk/item/O379223/ewer/>

URL.13- <https://collections.vam.ac.uk/item/O183444/ewer-unknown/>

URL.14- <https://collections.vam.ac.uk/item/O211716/ewer-unknown/>

URL.15- <https://collections.vam.ac.uk/item/O114555/ewer/>

URL.16- <https://collections.vam.ac.uk/item/O76933/ewer-unknown/>

URL.17- <https://collections.vam.ac.uk/item/O379204/ewer/>

URL.18- https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1878-1230-736#page-top

URL.19- https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1962-0718-1_1

URL.20- https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1962-0718-1_1

Reference

Afrogh, M., Nowrozitaleb, A. (2010). “Islamic-Iranian Identity in Safavid Era Metalworking: A Review of Existing Books on Metal Works,” *National Studies*, Winter, No. 44, pp. (73-100). [In Persian]

Afrogh, M., Nowrozitaleb, A. (2012). “Analysis and investigation of astronomical concepts as decorative forms and forms of metal works of the Seljuk period, case study: brass basin,” *Negreh*, Bahar, No. 21, pp. (68-83). [In Persian]

Amouian, F., Balkhari-Qahi, H. & Ajhand, Y. (1400). “Shiite Themes in Metal Bowls of the Safavid Period,” *Shiite Studies Quarterly*, Issue 72, Winter, pp. (137-164). [In Persian]

Bier, C. (2015).” Geometry in Islamic Art”. *Encyclopedia of the history of Science, Technology, and Medicine in Non- Western Cultures*. Doi 10. 1007/978-94-007-3934-5- 10111-1. Springer Science+ Business Media Dordrecht.

Blair, Sheila S. (2006). *Islamic calligraphy*. Edinburgh University Press.

Canby, Sheila R. (2009). *Shah Abbas the Remaking of Iran*. First published in 2009 by The British Museum. A division of the British Museum Company Ltd. 38 Russell Square London: WCIB.

Connell, E. (2005). *Islamic Art*. Translator: Taheri, H. Tehran: Toos. [In Persian]

Durant, W. (1999). *History of Civilization*. Tehran: Scientific and Cultural. [In Persian]

Ekhtiar, M. D. (2018). *How to read Islamic calligraphy*. Metropolitan Museum of Art.

Ghasemi Ghasemvand, Y., Shokraifard, F. (2019). “A Study of the Inscriptions of Metal Vessels of the Seljuk Period with Emphasis on Four Works from the Islamic Treasure of the National Museum”. *Two Specialized Scientific Monthly Journals of Research in Art and Specialized Sciences*. Issue 8, Consecutive: 22. From (1-11). [In Persian]

- Jodi, N. (2017). *Islamic Art and Civilization*, Special for the Doctoral Entrance Exam for Arts. Tehran: Hengam Honar. [In Persian]
- Nasr, H. (2009). *Islamic Mysticism in the East and the West: A Conversation between Dr. Seyyed Salman Safavi and Professor Seyyed Hossein Nasr*. Qom: Salmanzadeh. [In Persian]
- Nasri Ashrafi, J., et al. (2009). *History of Iranian Art* (Volumes One and Two). Tehran: Aron. [In Persian]
- Nowruztab, A., Afrogh, M. (2010). "A Study of Form, Decoration, and Content in the Art of Metalwork of the Seljuk and Safavid Periods," *Islamic Art Studies*, Issue 12, pp. (113-128). [In Persian]
- Paydar Fard, A., Ateedi, F. (2023). "A Study of the Shape and Decorations of Iranian Metal Composites (5th-10th Centuries AH) Preserved in the Metropolitan Museum". *Two Scientific Quarterly Journals of Iranian Industrial Arts*, Year 6. Vol. 1. From (237-254). [In Persian]
- Pope, A., Ackerman, P., (2008). *A Journey through Iranian Art* (from Prehistory to the Present), Volume 6, Carpets and Carpet Weaving, Metalwork, Minor Arts, Ornaments, and Music. Translator: Under the supervision of Cyrus Parham, Tehran: Scientific and Cultural. [In Persian]
- Price, C. (2012). *History of Islamic Art*. Translated by: Masoud Rajabnia. Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Safadi, Y. H. (2002). *Islamic Calligraphy*. Translator: Mahnaz Shayestefar. Tehran: Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Shabani Manesh, H. (2013). *Calligraphy, history, teacher training*. Tehran: Jamal Honar. [In Persian]
- Teparić, M. (2013). Islamic calligraphy and visions. *Ikon-Journal of Iconographic Studies*, 6, 297-306.
- Vaziri, A. (1994). *General History of Visual Arts*, Volumes 1 and 2. Tehran: Hirmand. [In Persian]